

Horváth Györgyi

Visszatekintés: Feminista irodalmi perspektívák egykor – és most?

Elvileg visszaemlékezést kéne most írnom, amiben a Kaffka-díj átvétele alkalmából összegzem eddigi szakmai pályafutásomat. A díj és a hozzá kapcsolódó önreflexiós lehetőség megtisztelő, ám a pályáösszegzésre mégsem vállalkozhatom. Nem is elsősorban azért, mert az eddigi kitüntetettekkel ellentétben igen korán, 49 évesen kaptam a díjat, és ennyiben joggal remélhetem, hogy a pályámon még számtalan izgalmas dolog fog történni. Sokkal inkább azért, mivel úgy igazából nincs mit összegezni: hazai pályafutásom, ha a szokásoknak megfelelően az egyetemi oktatói-kutatói karrier bevett etapjai mentén venném számba, meglehetősen rendhagyó képet mutatna, ugyanis ilyen karrierem nincs. Egy viszonylag korán megszerzett PhD (2006), Bolyai posztdoktori ösztöndíj (2007-2010) és habilitáció (2011) ellenére ugyanis soha nem sikerült határozatlan és teljes idejű oktatói vagy kutatói állásba kerülnöm. Ennyiben nem igazán van miről beszámolnom: nem lettem iskolaalapító, doktori program vezetője, és bár hallgatók generációi kerültek ki a kezem közül, kevesen voltak, akiknek épp feminista irodalomtudományt vagy genderszemléletet taníthattam. Irodalomtudományos pályámat ráadásul 16 év után, 2014-ben kényszerűen feladtam, pályát váltottam, és külföldre mentem. 2014 óta – egy három és fél hónapos rövid ELTE-s oktatói állást leszámítva – nem vagyok a magyar felsőoktatás és kutatói szféra része. Kapcsolatom jelenleg leginkább még a kortárs magyar irodalmi szférával van, bár kritikákat 2014 óta már ugyanúgy nem írok (tíz év alatt 4-5 kritikát nem tekintenek rendszeres irodalomkritikusi tevékenységnek). Egyetlen kézzelfogható szakmai projektként, ami még a hazai közeghez köt, és amit még mindig csinálok, az ún. „Díjmonitoring” projektet említhetem, ami a Szépirodók Társasága 2020 őszi, a szépirodalmi díjak nemi aránytalanságát témává tevő konferenciájából nőtt ki, és amely projekt eddig két évente (azaz először 2021-ben, majd 2023-ban) tette közzé a fontosabb kortárs magyar szépirodalmi díjaknak és irodalmi alkotói ösztöndíjaknak a nemek közti eloszlását vizsgáló összegzéseit.

Ezért a tudományos pályámra való önreflexió helyett inkább arra reflektálnék, mi változott, megítélésem szerint, a magyar irodalomtudományban, illetve általában véve a kortárs magyar irodalmi

közegben a feminista projektekhez és perspektívákhoz való viszonyulásban a kilencvenes évek óta, amikor a pályámat kezdtem. Előjáróban hangsúlyoznám, hogy amikor „magyar irodalomtudományról” beszélek, akkor azt „a magyar irodalom tanulmányozása” jelentésben használom (kb. „study of Hungarian literature”) és nem „a magyarországi irodalomtudomány” (kb. „Hungarian literary scholarship”) értelmében. A kettő ugyanis nem fedi egymást, és az a közeg, ahol én indultam, és ahol később a pályám kibontakozott, elsősorban magyar szövegekkel foglalkozott, azon belül is főleg a 20. század (később pedig a 21. század) magyar prózájával, lírájával, valamint irodalomelmélettel, ritkábban komparatistikával, és jellemzően olyan tanszékekhez kötődött, amelyeket *Modern Magyar Irodalom*, *Modern Irodalom* és *Irodalomelmélet*, és ezekhez hasonló nevekkel illettek. Körülbelül a fenti iránytűkkel leírható közeg volt az is, ami – legalábbis az én szakmai pályafutásom idejében, azaz 1998 és 2014 között – az ún. „antipolitikai” irodalomszemléletet – erről még fogok szólni – tekintette egyedül üdvöztetőnek az irodalom tanulmányozásában, és ez a szemlélet volt az is, aminek a képviselői közvetlenül a rendszerváltás után sokkal nagyobb arányban tudtak új könyvkiadókat, irodalmi folyóiratokat, ritkábban szépirodalmi díjakat létrehozni, mint a közvetlenül utánuk következő generációk, magyarán, intézményes szinten is jól tudták képviselni, illetve továbbörökíteni a saját irodalomszemléletüket. Az antipolitikai diskurzus különösen erősen érezte a hatását a 20. századi irodalmi kutatásokban, különösen az ún. 1979-es prózafordulathoz kapcsolódó kanonizációs eljárások, az általuk felértékelte prózamodellek, illetve elemzési eljárások területén, és erősen ütközött – mint erről mindjárt szólni fogok – mindazon irodalomtudományos elméletekkel, köztük a feminista irodalomtudománnyal is, amelyek reflektálni kívántak az irodalom társadalmi-politikai kontextusaira és ideológiai beágyazottságaira.

Természetesen a kilencvenes évek és a jelen összevetése igen terjedelmes és gazdag téma, ami valószínűleg inkább könyvet érdemelne, és nem egy ilyen nyúlfarknyi elemzést. Ezért csak néhány fontosabb szempont felvetésére és rövid bemutatására szorítkozom itt, terjedelmi korlátok miatt. Az írásom – élve a lehetőséggel, hogy a felkérés nem kifejezetten tanulmány megírására szólt – ezért inkább problémafelvető jellegű. 1. Első körben az ún. antipolitikai diskurzust fogom ismertetni, a magyar irodalomtudományon belüli hatókörét és a feminista szakmai megszólalásokat illető főbb előfeltevéseit, illetve ezen előfeltevéseknek a feminista „irodalomtudomány-csinálásra” kiható következményeit. 2. Ezek után a két korszakban rendelkezésre álló feminizmus-konstrukciókról fogok szólni, a korábbi időszakról valamivel bővebben. Ezt azért tartom fontosnak, mert az antipolitikai diskurzus nemcsak „nem-irodalmiként” (és „nem-

tudományosként”) konstruálta meg az irodalom feminista értelmezői perspektíváit, hanem amikor mondani akart valamit a feminizmusról, akkor jellemzően azokra a jelentéskonstrukciókra hagyatkozott, amiket a magyar nyilvános diskurzusokban, elsősorban a médiában, már készen talált. Ez a rész ezekre a készen kapott konstrukciókra, és az irodalomértelmezői munkákba való beemelésükre koncentrált. 3. Harmadik lépésben a magyar irodalomtudomány ún. kapuőrző technikáit vizsgálom néhány folyóirat-megjelenés fényében. Folyóiratokat azért vizsgálom, mivel a magyar irodalom hagyományosan folyóirat-alapú, azaz mind az irodalmi szerzővé, mind az értekező szerzővé válás útja (legalábbis ha a magyar irodalom kortárs vagy közelmúltbeli fejleményeinek értelmezéséről van szó) a folyóirat-publikációkon keresztül vezet(ett). Itt egy nagyobb visszhangot kiváltott 2001-es „kapuőrző” gesztus ismertetésén és elemzésén kívül röviden kitérek a jelen megváltozott intézményrendszerére is, mely a folyóirat-kultúra hanyatlásával párhuzamosan teljesen másfajta kihívások elé állítja mind a feminista perspektívát működtetni kívánó értelmezőt, mind a kortárs női szépirodalmi szerzőket.

Antipolitika

Az irodalom ún. antipolitikai szemlélete az 1980-as évektől kezdve kezdte dominálni az irodalom (különösen a 20. és 21. századi magyar irodalom) hazai irodalomtudományos megközelítését (a magyar irodalomtudomány ún. „antipolitikai diskurzusáról” részletesebben lásd Horváth 2013; 2014). Ez az antipolitikai szemlélet az államszocializmusnak a politika által kontrollált irodalmi nyilvánosságszerkezetére adott válaszként, a korabeli politikai hatalom erőszakos behatolásaival szembeszegülő „ellenbeszédként” jött létre (az államszocializmus korabeli irodalmi nyilvánosság szerkezetéről lásd Dobos 2000), és 1989 után is sokáig hatékonyan továbbörökítette ezt az államszocializmus idején sikeres, az irodalomtudománynak akkoriban szakmai autonómiát biztosító, de 1989 után egyre inkább anakronisztikus irodalompolitikai stratégiát: nevezetesen azt a szemléletet, ami az irodalmat mindenféle ideológiáktól és politikáktól független, azokon „túli” területként képezte meg. Az antipolitikus diskurzus nem-politizáló szakmaiságát a nyolcvanas évek sajátos szerkezetű irodalmi nyilvánossága hívta életre, ahol a szakmaiság szorosan kapcsolódott az (elsősorban Lukács tükrözésméletével azonosított, felülről oktroyált) politizáló irodalomszemlélettől való távolságtartással. Ez a távolságtartás az irodalomtudomány (és irodalomkritika) tárgyainak „az irodalom irodalmiság[ra], a szövegszerűség[re], a műalkotás[ra] mint műalkotás[ra]” korlátozását eredményezte, amely korlátozásnak az egyik funkciója épp „az

irodalomtudomány autonómiájának, függetlenségének a megerősítése” volt – a korabeli államszocializmus politikai beavatkozásaival szemben (Radnóti 1994, 38). Az antipolitikai diskurzus, mint már említettem, különösen jól érezhetően domborodott ki a 20. századi kutatásokban és legfőképp az ún. 1979-es prózafordulat katalizálta új irodalmi beszédmódokban, kanonizációs eljárásokban. Ugyanakkor az antipolitikai felfogás, ami az államszocializmus korlátozott és politikailag kontrollált irodalmi nyilvánosságának idején jól működött, már a kilencvenes évektől kezdve is egyre kevésbé volt alkalmas egy egyre összetettebbé és rétegzettebbé váló irodalmi mező leírására, a benne való tájékozódásra

Az antipolitikai szemlélet, mivel ab ovo a politikán és az ideológián túliként tételezte az irodalom területét, diszkreditálta az irodalom ideológiakritikai megközelítéseit is, mint amilyen, többek közt, a feminista irodalomtudomány is volt. (Az ideológiakritikát ugyanis a magyar irodalmi, irodalomtudományos közeg jellemzően ideológiaként értelmezte, az ideológiát pedig – a kommunista ideológiák mintájára – explicitnek és jól felismerhetőnek tételezte. Ezzel szemben a Nyugat-Európában és Észak-Amerikában a kilencvenes évektől kezdve az irodalomtudományban kurrens és korszerűnek számító ún. „politizáló” elméletek – mint amilyenek ekkor a feminista és genderelméletek mellett példának okáért a posztkolonializmus és az újhistoricizmus voltak – az ideológiát és politikát inkább a műveket rejtetten és nehezen megfoghatóan átjáró hatalmi előfeltevésekként és mechanizmusokként kezelték). Ezért abban a hazai „antipolitikus” irodalmi közegben, ami az irodalmat ideológiákon túli, depolitizált területként tételezte, a feminista megközelítések többszörösen is problematikusnak számítottak. A feminista irodalomtudománnyal, ebből a perspektívából nézve, két komoly probléma is volt: 1. mint ideológiakritikus megközelítés, eleve az irodalomtudomány tudományterületétől idegen, nem-tudományos, nem-irodalmi, hanem ideologikus behatolásként tételeződött; 2. ráadásul olyan „ideológiaként”, aminek a tartalmát a korabeli magyar irodalomtudomány művelői nem tudták mihez kötni, magyarán, maga a feminizmus sem volt számukra értelmes, értelemmel bíró politikai cselekvésként értelmezhető. (Ez utóbbival jelen írás következő alfejezetében foglalkozom részletesebben.)

A fentieket azért is hangsúlyozom, mivel tapasztalatom szerint igen eltérő volt feminista irodalomtudományt vagy gender-szemponútú irodalomtudományt művelni az ún. modern magyar, illetve, ezzel szemben, az angol és amerikanisztika tanszékeken: az előbbi tanszékeket áthatotta az antipolitikai szemlélet, az utóbbiakat jóval kevésbé. Az angol és amerikanisztika tanszékeken dolgozó kollégák körében, már amennyire erre akkoriban rálátásom volt, a feminista elméletek nem okoztak különösebb fennakadást, hiszen részét képezték a közvetített-tanított kultúrának és az ott

domináns, kurrens és/vagy elfogadott irodalomszemléleteknek. A modern magyar irodalommal foglalkozók körében viszont idegen volt ez a megközelítés, sőt, sok szempontból mindmáig az: bár érdeklődés mindig is volt a feminista és genderelméletek iránt (sőt, megkockáztatom, hogy ez az érdeklődés idővel egyre nőtt), mindez nem járt együtt a feminista megközelítésnek az irodalomtudományos elismertségével, azzal, hogy a szakma többi részvevője is egyértelműen legitim irodalomtudományos irányzatként tekintsen a feminista irodalomtudományra. A feminista irodalomtudománynak a magyar irodalomtudományon belüli intézményesülése ezért sok szempontból mindmáig félbemaradtnak tekinthető. Amikor intézményesülésről írok, nem is feltétlen olyasmikre gondolok, mint önálló tanszékek vagy doktori iskolák, vagy egyetlen meghirdethető kurzusok: feminista irodalomtudományt, tapasztalatom szerint, már a kilencvenes években is lehetett kurzusként hirdetni a modern magyar (és komparatiztika) tanszékeken, sőt, több szakos tantervnek is részét képezte az öt év alatt egyszer kötelezően felveendő minimum egy darab feminista irodalomtudományos vagy nőirodalmi kurzus, és nyilván lehetett tanulmányokat is publikálni (bár nyilván nem mindenhol és nem mindig problémátlanul). Amiket nem lehetett, vagy ha mégis, akkor az inkább kivételnek számított, mint szabálynak: egyéni kutatói ösztöndíjakat nyerni feminista témával (2010 előtt és után egyaránt), kutatócsoportokat és könyvsorozatokat indítani, konferenciákat szervezni, és, mindenekelőtt, ezek anyagi bázisát megteremteni szakmai pályázatokon elnyert forrásokkal. Bár a források szűkösségével jellemzően minden irányzat képviselői küszködtek, megkockáztatom, hogy egy olyan idehaza hallgatólagosan fél-legitimnek tekintett irányzatot, mint a feminista irodalomtudomány, a forrásokhoz hozzáférés nehézségei jobban sújtották, mint mondjuk a narratológia, hermeneutika vagy épp a dekonstrukció képviselőit. És talán a legfontosabb: oktatói-kutatói karriereket végképp nehéz volt ilyesmi szakmai érdeklődésre alapozni. Jelenleg azt látom, hogy volt kollégáim sorra eltűnnek: mindazon 20. és 21. századi magyar irodalommal foglalkozó szakmabeliek közül, akik velem körülbelül egy időben kezdték a pályájukat, és akik ennek az irodalomtudományos perspektívának a meghonosításán dolgoztak, igen sokan ma már vagy egyáltalán nincsen a szakmában, vagy kényszerűen külföldre távoztak, vagy – ha szerencséjük volt – rokon tanszékeken (azaz nem modern magyar irodalom és nem komparatiztika tanszékeken) lettek menedéket, ahol jellemzően nem magyar irodalmat oktatnak. Természetesen érkeznek új, felkészült értelmezők, akik továbbviszik a feminista irodalomtudomány-csinálás feladatát, de a magyar irodalommal foglalkozás területe, különösen a 20. és 21. századi irodalom területén, egészen a legutóbbi időkig az antipolitikai diskurzus „ideológiai felügyelete” alatt állott, és ez nem kedvezett

a feminista irodalomtudományos karriereknek. 2010 után pedig teljesen új, ezúttal az az egyetemi autonómia és az aktuális politikai hatalom viszonyrendszeréből következő elvárások kezdték el színeznii ezeket a lehetséges karrierutakat, illetve a felsőoktatás és a tudományos kutatás egészével szemben megfogalmazott új kormányzati igények és közpolitikai diskurzusok jelentek meg, amik démonizálták a „gender” terminust, és a terminust használó tudományos megközelítéseket. Mindez értelemszerűen nem kedvez a feminista megközelítéseknek sem.

Feminizmus – mondd, mi vagy?

Ellentétben a kilencvenes és kétezres évekkel, ma (majdnem) bármely hazai online híroldalt vagy közösségi médiát megnyitva könnyen szembejöhethet feminista vagy akár csak a nők társadalmi helyzetét problematizáló tartalom. Hasonlóképp, ma az interneten keresztül könnyen lehet külföldi szakirodalomhoz jutni, a legújabb szakirodalmat figyelemmel kísérrni, és megvan az ehhez kellő, széles körben elterjedt idegennyelv-tudás is – mindezek a kilencvenes és kétezres években nem voltak meg. A külföldi szakirodalmakhoz való széleskörű internetes hozzáférhetőség kb. a 2010-es évek közepétől datálódik, az ún. független magyar médiának a feminista és női témák iránti relatív nyitottsága pedig még ennél is újabb fejlemény, valamikor a #MeToo után, azaz a 2010-es évek vége felé indult meg. Ez utóbbi azt is jelenti, hogy a mai magyar irodalom közönsége -- természetesen médiafogyasztási szokásainak és politikai ízlésének függvényében – a fizikai hozzáférés tekintetében könnyedén, azaz jellemzően mindössze pár kattintással releváns információkhoz juthat mind a feminizmusról, mind a feminista irodalomtudományról, és, ettől nem függetlenül, alighanem több, a magyar nők társadalmi helyzetével kapcsolatos problémát is fel tudna sorolni – családon belüli erőszaktól a nők politikai képviseletének hiányáig –, ha erre kéri, függetlenül attól, hogy fontosnak vagy túldimenzionálnak gondolja-e ezeket a problémákat. Röviden, a mai Magyarországon, ellentétben a kilencvenes és kétezres évekkel, folyik valamiféle (még ha nem is kifejezetten széleskörű vagy elmélyült) társadalmi párbeszéd nőket érintő társadalmi problémákról és feminizmus(ok)ról, aminek révén a nagyközönség egy nem elhanyagolható része ma már képes a feminizmust konkrét problémákhoz és társadalmi szereplőkhöz (intézményekhez, közszerelplőkhöz, civil csoportokhoz, stb.) kötni, illetve egyáltalán a feminizmust olyan értelemteii politikai cselekvésként tételezni, aminek többé-kevésbé jól azonosítható tartalma, céljai és felvállalt ügyei vannak.

A feminizmusnak és a hozzá kapcsolódó problémáknak ez a fajta társadalmi láthatósága, valamint a feminizmus, mint értelemteii politikai

cselekvés koncepciója a kilencvenes és a kétezres években még nem volt meg. Jól mutatja ezt Barát Erzsébet, Pataki Kinga és Pócs Kata Rita (2004) alapos tanulmánya, ami a kilencvenes évek (pontosabban az 1990 januárja és a 2001 decembere közti időszak) hazai nyomtatott napi és heti sajtóját vizsgálta a feminizmus szó jelentésváltozásainak szempontjából. A szerzők, amellett, hogy rámutatnak, hogy a magyar sajtó ebben az időszakban visszatérően igyekszik „a feminizmus politikumát kiemelni a tényleges politikacsinálás közegéből” (azaz olyasvalamiként láttatni, ami valahol mégsem „igazi” politikai cselekvés), a kutatásuk eredményét így összegzik:

az 1990-es éveknek az elérhető médiatérben érzékelhető megnövekedett szabadságfoka valójában nem a demokratizálódást, hanem a nyílt(abb) kirekesztés különféle formáinak térnyerését hozta a nők különféle csoportjai számára. [...] A nyomtatott politikai sajtóban jelen lévő feminizmusmeghatározások döntő többsége a szisztematikus kirekesztés mentén fogalmazódik meg. A kirekesztés háromféle beszédmód együttállásából tevődik össze: az antikommunista, az amerikaellenes és a nőellenes beszédmód különféle nyílt és indirekt változatainak szövedékéből.

Tanulmányukban több szemléletes példát is felhoznak a fentiek érzékeltetésére, így például olvashatunk „intoleráns, brutális és abszolútumra törő” feministákról, de olyan sajtóidézetet is, mely szerint „a feminista mozgalmak élén brutális, maszkulin amazonok állnak, akik megfélemlítik nőtársaikat és pederasztiába kergetik a másik nemet”. Mindez számunkra azért fontos, mivel a korszak hazai irodalomtudományos diskurzusa – azaz a szaklapokban megjelent értelmező szövegek – szintén visszatérően használja a feminizmus fentebb azonosított diszkurzív konstrukcióit, és dominánsan csakis ezeket. Miközben tehát a magyar irodalomtudomány a feminista irodalomtudományt „ideológiaként” képzi meg, és ennek révén az irodalom legitím értelmezői nyelveinek körén kívülre űzi, a feminizmust az irodalmon kívül sem tudja tartalmát tekintve mihez kötni, és, következésképp, értelmes célokért és ügyekért küzdő mozgalomként, cselekvésként értelmezni sem.

Terjedelmi okokból itt nem vállalkozhatom a kilencvenes és kétezres évek magyar irodalomértelmezői szövegeiben elszórt, a feminizmust minősítő kijelentések szisztematikus tartalomelemzésére, mindenesetre azok a módok, ahogyan ezek bemutatják a feminizmust, nem mutatnak eltérést a fentebb idézett 2004-es tanulmány főbb megállapításaitól: azaz az irodalmárok feminizmusképe mechanikusan reprodukálja a mainstream sajtóban a feminizmusról megképzett diszkurzív konstrukciókat. Jó példa erre az *Élet és Irodalom*: ez a hetilap az ún. liberális polgári demokratikus értékeket valló kulturális elit egyik első számú fórumává vált a rendszerváltást követően, ennyiben a feminizmushoz való viszonya sok szempontból példaadó és

normaképző szereppel bírt az adott irodalmi-kulturális elit számára. Az *Élet és Irodalom* 26 évfolyamának (1990-2015) tartalomelemzése, amit a NYIM 2023-as konferenciáján mutattam be előadásszöveggént (Horváth 2023a), és ami a feminizmus *ÉS*-beli diszkurzív konstrukcióinak feltárására irányult, többek közt azt mutatta, hogy 1990 és 2015 közti időszakban a „harcos” és a „dühös” (és kisebb mértékben a „harcias”, a „szélsőséges”, a „radikális”) szavak mintegy állandó jelzőkként szerepelnek az *ÉS* lapjain a „feministák” vagy a „feminista” szó előtt, és megjelennek még olyan, máskülönben visszafogottnak tekinthető irodalomkritikusoknál is, mint például Károlyi Csaba (lásd például Angyalosi et al 2009, 28). Ez a fajta szóhasználat a feminizmust nem a politikai cselekvés, hanem az egyéni patológiák jelentésmezijén jelöli meg. (A lapnak a feminizmussal kapcsolatos további implicit szerkesztőségi elveire az írásom harmadik részében még kitérek.)

A rendszerváltás után húsz évvel, a 2000-es és 2010-es évek fordulójáról is számtalan idézetre bukkanhatunk irodalmi lapokban, amikben a feminizmus „értelmetlensége” megjelenik. Itt csak egy rövid válogatást adnék közre ezekből, amik mind az irodalom meghatározó fórumain jelentek meg, konkrétan a Jelenkorban és (új)fént az *Élet és Irodalomban*: „Hogy ez mire lesz elég, még nem tudhatjuk. [Még nem világos, hogy] Kiss Judit Ágnes keresztül tudja-e majd hazudni magát az igazságig, vagy megreked a kis sikerekben, szűk körökben tenyésző, öntetszelgő feminista bátorságnál” (Sántha 2008, 224); „A posztmodern feministák nem fogadják el a racionális érvelést” (Fuchs 2009); „A gender-elméletnek [...] vannak fundamentalistái, van Hezbollahja és van al-Kaidája, vannak mérsékelt követői és radikális aktivistái”, „harcos feministák”, „hazai amazonok”, „a gender-feministák legharcosabbjai”, „láncszaggató amazonok”, heveny öntudatra ébredt Dobó Katicáink” (Szilágyi 2010). A feminizmus, mint politikai cselekvés vagy mozgalom ezekben az idézetekben értelmezhetetlen, helyette az egyéni patológiák szintjén jelölődik ki.

A feminizmust, jól látható hazai feminista mozgalom híján és a nemek egyenlőségét érintő, a szélesebb magyar nyilvánosságban is jól látható problémák (azaz értő médiareprezentáció) híján tehát ekkoriban nem volt mihez kötni – illetve, mint a fenti példák is mutatják, nem volt szerkesztői elvárás sem, hogy a szerzők alaposabban is utánajárjanak a témának. Az irracionálisan hőbörgő, dühös és harcoss feministák megidézése egy idő után feltehetően már valamiféle diszkurzív kényszerként is működhetett (erre utal az állandó jelzővé nemesedés, és az igen gyakori felbukkanás), mintegy az irodalmi közeghez való odatartozás jelzéseként. A hőbörgő feministák folyamatos inszcenírozása ugyanakkor értelemszerűen semmivel nem segítette elő a feminizmus megismerését, de újra és újra kijelölte az irodalomról való megszólalás határait. Nem mellékesen, egy olyan „feminizmus”, ami

semmilyen jól azonosítható társadalmi problémához nem volt köthető, pompásan felhasználható volt projekciós felületként – ennek kifejtése itt messzire vezetne, csak röviden jelezném, hogy az irodalom hazai értelmezői szövegei mindmáig bővelkednek a nőiség metaforáiban, ha olyan, a szakmai status quo-t fenyegető fejleményekről van szó, mint például a populáris kultúra térnyerése, a „rossz” (piaci) sikerrel kapcsolatos szorongások vagy éppen az olvasmányosabb, könnyedebb cselekményvezetésű könyvek térnyerése (ez utóbbi kettőhöz lásd például a „nőklapjasodás” és az „illatgyertya-irodalom” vádjait, Milbacher 2021; G. Tóth 2022). A metaforaburjánzás ráadásul azok után történik, hogy 2003-ban egyszer már lezajlott egy vita (szintén az *Élet és Irodalom* hasábjain) arról, hogy mennyiben helytálló szexista nyelvezetet használni irodalmi értékek szemléltetésére (erről lásd Kérchy & Koller 2007; Tóth 2017). A szexista nyelvezet a 2003-as vita után egy időre visszaszorult, ma újra terjedőben van.

A fenti, sok szempontból erőteljesen homogén diszkurzusnak, azaz ahol a feminizmus-konstrukciók egy erősen limitált készletét mondják fel újra és újra az irodalom hazai értelmezői, ma kevés nyomát találjuk. Ellentétben az 1990-es és 2000-es évekkel, amikor a feminizmus „értelme” még előszeretettel jelölődött ki az egyéni patológiák szintjén, a 2010-es évek második felétől kezdve a magyar irodalom értelmezője a bőség zavarával küzd, ha a feminizmusról szeretne tájékozódni. Ekkor már, ellentétben a korábbi évtizedekkel, nem a feminizmust ismertető szövegekhez és alapművekhez való fizikai hozzáférés hiánya a gond, illetve az ebből következő hiányos ismeretek, hanem sokkal inkább az, hogy ugyan az interneten – újfent az adott értelmező médiafogyasztási szokásainak és politikai ízlésének megfelelően – minden elérhető, de az ebben a „mindenben” való tájékozódást segítő bevezetők, szemléletformáló anyagok, mentorok és hiteles szakértő személyiségek nem mindig állnak rendelkezésre. Az interneten pedig jelenleg igen változatos szemléletű tartalmak között kéne tájékozódni tudni. Nevezetesen, míg az előző évtizedek egy sajátosan hazai, kelet-európai ún. „továbbélő” antifeminizmus, egy előítéletes és sztereotip feminizmuskép jegyében teltek (amik, mint ezt Acsády Judit nemrég megjegyezte, „máig alig oszlanak, annak ellenére, hogy feminizmussal egyre többen foglalkoznak”, ld. Acsády 2022, 103), addig az 2010-es évek második felétől kezdve új antifeminizmusok (és természetesen új feminizmusok is) jelentek meg. Az amerikai médiatudós Sarah Banet-Weiserrel (2018) szólva, az internetes és a közösségi médiás tartalmaknak a 2010-es években terjedő erőteljes felívelése nyomán – ami lehetővé tette, hogy az egyszerű állampolgár is internetes tartalmakat hozzon létre, osszon meg és terjesszen tovább, kikerülve a hagyományos média kapuőrzeit – mind a feminizmus, mint a nőgyűlölet globális szinten is „népszerű lett”. A 2010-es évek elején-közepén nálunk is

megjelent például (előbb) az amerikai Alt-Righttal eredetileg szorosan összefonódott, jellegzetesen interneten szerveződő ún. manoszféra (és sikeresen létrehozott civil szervezeteket is; a manoszféráról lásd Ging 2019); valamint (valamivel később) megjelent, a hazai kormányzati diskurzus egyik tartóoszlopaként, a hazai verziója az ún. transznacionalista antigender diskurzusnak, ami felvállalás szintjén egy homályosan definiált „genderideológia” ellenében szerveződik, valójában viszont a nők és a szexuális kisebbségek jogainak ellenében hat (ld. pl. Kováts & Pető 2017). A feminizmusnak a 2010-es évek második felétől Magyarországon is erősebb médiabeli jelenléte és jobb társadalmi láthatósága ennyiben nem feltétlen eredményez a nagyközönségben – köztük a magyar irodalom értelmezőiben – jobb tájékozottságot a feminizmust illetően, hiszen a megváltozott médiakörnyezetben hihetetlenül nagy lett a felesleges figyelemelterelő információk mennyisége, a „zaj”, és ezt a zajt tudni kéne szűrni, amire nem mindenki képes. Ráadásul ebben a megváltozott médiakörnyezetben a hazai közoktatásból továbbra is hiányzik a nemi sztereotípiákkal szembeni kritikus gondolkodásra való törekvés, és a médiaműveltség – media literacy – mint készség és kompetencia kialakításának szentelt oktatási programok sem kapnak nagy hangsúlyt, ami szintén erősen kedvez a feminizmussal és a sztereotíp nemiszerep-ábrázolásokkal operáló nőellenes médiatartalmak hazai terjedésének.

Folyóirat-kultúra és figyelemgazdaság

Végezetül a magyar irodalomtudomány ún. kapuórzó technikáit vizsgálom néhány folyóirat-megjelenés fényében. Folyóiratokat azért vizsgálok, mivel a magyar irodalom hagyományosan folyóirat-alapú, azaz mind az irodalmi szerzővé, mind az értekező szerzővé válás útja (legalábbis ha a magyar irodalom kortárs vagy közelmúltbeli fejleményeinek értelmezéséről van szó) a legutóbbi időnkig tipikusan folyóirat-publikációkon keresztül vezet(ett) (Janni 2011, Urfi 2011). Folyóirat-kultúráját tekintve a kortárs magyar irodalmi közeg a rendszerváltástól a 2010-es évekig egy alapvetően kétosztatú rendszerbe tagozódott be. A rendszer két meghatározó csoportjának egyikét ekkoriban (önelnevezése alapján) „népi irodalomnak” vagy „nemzeti paradigmának” lehetett nevezni (Takáts 2004), a másiknak nem volt hasonló önelnevezése (jobb híján hívható „urbánus irodalomnak”, bár aligha azonosultak sokan épp ezzel a címkével). Az előbbi csoportnak olyan meghatározó irodalmi folyóiratai voltak, mint a *Kortárs*, a *Hítel*, kisebb részben a *Tiszatáj*; az utóbbinak pedig, többek közt, a *Jelenkor*, a *Holmi*, de ide sorolhatjuk, a teljesség igénye nélkül, relatíve szélesebb körben ismertebbek közül az *Alföldet*, továbbá az *Élet és Irodalom* hetilapot és a *Litera* online irodalmi

lapot is. Takáts József 2004-ben írott cikke igen találóan így jellemezte ezt a két csoportot: „A két kánonhoz két egymás mellett élő irodalmi rendszer tartozik, saját intézményekkel, saját kritikai mezővel, s minden bizonnyal saját olvasótáborral” (Takáts 2004). Takáts jellemzése a 2010-es évek közepéig, az irodalom intézményrendszerének felülről történő nagy átrendezéséig, érvényes volt. Ez a két csoport ráadásul igen eltérő szemlélettel bírt az irodalom társadalmi szerepét tekintve: míg az ún. „urbánus” irodalom az általam korábban „antipolitikaiként” jellemzett irodalomszemléletet osztotta, azaz „nem-irodalminak” és ennyiben elhibázottnak tételezett minden, az irodalom társadalmi beágyazottságára és szerepére vonatkozó kérdést; a „népi” avagy „nemzeti” irodalom viszont épp az irodalom társadalmi küldetését hangsúlyozta, amikor azt a nemzeti kultúra továbbvitelében határozta meg.

A magyar irodalom tehát, mint említettem, sokáig vitathatatlanul ún. „folyóirat-alapú” volt, azaz az irodalmat érintő fontos kérdések, viták az irodalmi periodikák, folyóiratok hasábjain zajlottak, illetve az ezekben történő sikeres publikáció már önmagában is biztosított bizonyos mértékű irodalmi presztízst, illetve hordozta az irodalmi közegen belüli identitás, a kisebb táborokhoz való tartozás lehetőségét (lásd erről Janni 2011, Urfi 2011). Az irodalomba való „belépés” útja tehát ezeken a periodikákon, a bennük való megjelenésen keresztül vezetett, és ez nemcsak a szépirodalmi szerzőkre, hanem a kortárs magyar irodalomról szólni kívánó értelmezőkre is nagy mértékben igaz volt – az irodalomtudományos értekező prózák ugyanis jellemzően nemcsak tudományos lapokban, hanem ezeknek a szépirodalmi periodikáknak az értekező rovataiban is megjelentek. A feminista perspektívából írott cikkeknek, a „népi” avagy „nemzeti”, illetve az „urbánus” csoportok folyóiratai közül nagyobb esélyük volt a megjelenésre az ún. „urbánus” irodalom lapjainál, bár ezeknek a lapoknak is eltérő volt a feminista perspektívák iránti nyitottsága. A Holmi például köztudottan nem igazán volt nyitott a feminista perspektívákra; de a többi „urbánus” lap is, az antipolitikai diskurzus jegyében, legtöbbször igyekezett távolságot tartani a feminista szemléletektől. Ennek ellenére időnként jelentek meg egyes urbánus lapokban, például a *Jelenkorban* és az *Élet és Irodalomban* is, feminista irodalomtudományos írások – gyakran antifeminista írások mellett, feltehetően a „pártatlanság, objektivitás” szerkesztési elveinek való implicit megfelelés jegyében. (Az erősen vitatott témákról történő állást-nem-foglalás mint lapszerkesztési elv – angolul: „He said, she said’ journalism” – hátrányairól lásd Greenhouse 2012). Az *Élet és Irodalom* különösen érdekes ebből a szempontból, hiszen feminizmus szempontjából élesen elvált egymástól a kritikai rovata és a publicisztikai-közéleti része: a kritikai rovat rendszeresen recenziált feminista szakkönyveket, amihez igyekezett

hozzáértő recenzenseket találni, míg a közéleti-publicisztikai rovat az általam áttekintett 1990-2015 évfolyamokban mindösszesen egyszer publikált a feminizmus és általában véve a nemek esélyegyenlősége mellett felszólaló szöveget (Tamás Gáspár Miklós egy írását), ezzel szemben rendszeresen közölt kifejezetten antifeminista publicisztikákat (erről részletesebben Horváth 2023a). (Ugyanakkor az antifeminista publicisztikákra reagáló, azokkal polemizáló írásokat is lehozta – igaz, gyakran olvasói levélként.) A „népi” és „nemzeti” lapokra ez a fajta kétarcú kvázi-nyitottság nem volt jellemző, ennyiben a hazai feminista irodalmárok értelemszerűen az antipolitikai, „urbánus” diskurzussal kellett kényszerűen polemizáljanak, és nem a népi-nemzeti diszkurzussal.

A magyar „urbánus”, antipolitikus irodalomszemléletnek a feminista perspektívákkal szembeni kétarcúságát talán az *Élet és Irodalom*nak az ún. „Rómeó és Julio” vitája, azon belül is Radnóti Sándor (2001) álláspontja példázza a legjobban. Ez a vita a meleg irodalomról zajlott 2001-ben, de érvkészlete teljesen analóg a feminista értelmezői perspektívákkal szemben ekkoriban működtetett érvkészletekkel, ahogy ez a vita egy adott pontján expliciten is megfogalmazásra kerül. Radnóti írása Csapó Csaba (2021) cikkére érkezett, ami az első olyan magyar írás volt a meleg és leszbikus elméletekről, mely jól látható tudományos vagy kvázi-tudományos fórumon jelent meg, és ami ezeket az elméleteket irodalomtudományos irányzatként is tárgyalta. Csapó ebben, az irodalom társadalmi szerepéről szólva, leszögezte, hogy azért fontos meleg irodalomkritikával foglalkozni, mert

a melegek számára lényeges, hogy saját kultúrájukat és irodalmukat megismerjék, s hogy ez a folyamat identitásukat is erősítse. Amennyiben elfogadjuk azt, hogy a művészetek célja a társadalmi reprezentáció is, úgy magától értetődőnek kellene lennie annak, hogy a kisebbségi irodalmak sem csak egy szűk réteghez szólnak; a heteroszexuális többségnek éppúgy fontos a meleg irodalom és irodalomkritika megismerése, mint a melegek számára. (Csapó 2021, 16)

Radnóti a válaszában mindenekelőtt a meleg és leszbikus elméletek ellenében érvelt, ám konklúzióinak egy részében már általánosabb síkon, az ún. nyugati politizáló elméletek egészével kapcsolatban fogalmazta meg állításait. Szerinte „az etnikai, posztkolonialista, illetve meleg” elméletek „propagandisztikus, tartalomközpontú, harcias, állandóan a gyanú hermeneutikáját mozgósító elvárások”-kal rendelkeznek, továbbá „a kommunista diktatúra (a 70-es évektől elgyengülő és önbizalmát veszítő) hivatalos irodalomkritikájára emlékeztetnek” (14). Érvelésében mindvégig szembeállította az „egyetemességet”, mint az irodalom sajátosságát a „propagandával”, ami szerinte a politizáló elméletek sajátossága. Radnóti az

írásában mindvégig szembeállította a melegséget, mint társadalmi problémát is az irodalom „egyetemes” jellegével. Így szögezte le végső konklúzióként azt, hogy

a mai [magyar] diskurzusban szerepet játszó homoszexualitás-értelmezések közül elutasítom a bűn, a betegség és a deviancia változatát. Szolidáris vagyok emberi jogi meghatározásával, s tudomásul veszem, hogy az előző három értelmezés történelmi eltakarításához szükség van meleg mozgalmakra, a kisebbségi szexuális identitás tüntető megvallására. Ám őszintén szólva olyan világot szeretnék, amelyben ’megszűnik a homoszexualitás dokumentálásának társadalmi kényszere’ és az emberek szexuális orientációja éppannyira magánügyé, maguk választotta körük ügyévé, az intimszféra részévé válik, mint manapság – egyre inkább – a vallásos meggyőződés. [...] Az irodalom – a magasirodalom – nem felvilágosító brosúra. Ebből azonban az is következik, hogy nincs [olyan például, hogy] meleg irodalom. Csakis irodalom van. (Radnóti 2001, 14)

Radnótitól azért idéztem ezt a részt hosszabban, mert a feminista megközelítések értelmezése is dominánsan ebben a keretben zajlott a 2010-es évek közepe előtt: mint „irodalomtól idegen” társadalmi-ideológiai probléma került eltávolításra az irodalomértelmezői perspektívák köréből. Ez az eltávolítás, avagy irodalomtudományi illetéktelenítés hol – mint erre a feminizmus kapcsán korábban több példát is felhoztam – az adott „ideológia” démonizálásával, hol pedig – ha a beszélő politikai önértelmezése épp ezt kívánta meg – az adott „ideológia” irodalmon kívüli jóváhagyásával párosult, hasonlóan, ahogy itt Radnótinál is láthatjuk a homoszexualitás kérdésköre kapcsán. A homoszexualitás emberi jogi meghatározásával „szolidárisnak” lenni természetesen igen dicséretes, de ez semmit nem ad hozzá az éppen terítékre kerülő irodalmi probléma megvitatásához, az irodalom társadalmi szerepének árnyaltabb láttatásához, és, nem mellékesen, éppen a meleg és lesbikus perspektíváknak az irodalmi beszédteréből való kiutasításának az irányában hat.

Ugyanakkor ezek az önigazoló állítások (ld. bizonygatása annak, hogy a beszélő az irodalmon kívül igenis feminista, a melegek iránt toleráns, stb.), valahol jól mutatják az antipolitikus irodalomszemlélet skizofréniáját a társadalomról valamiféle markáns állásfoglalással bíró elméletekkel – így a feminista és meleg és lesbikus elméletekkel – szemben. Az antipolitikus diskurzus nem-politizáló szakmaiságát a nyolcvanas évek államszocialista irodalmi nyilvánossága hívta életre, ahol a szakmaiság szorosan kapcsolódott egy felülről oktrojált irodalomszemlélettől való távolságtartással. A valaha a szakmaiság fokmérőjeként szolgáló „én nem politizálok” ugyanakkor kifejezetten sérülékennyé tette a szakma képviselőit a 2010-től megindult, 2018-tól csúcsra pörgetett hazai ún. „kulturharccal” szemben, melyet az

aktuális politikai hatalom indított el, és ami átrendezte az irodalom addig fennálló hazai intézményrendszerét, és jelentős forrásokat vont el az „urbánus” oldal addig meglévő intézményeitől és fórumaitól. A politika és az irodalom „érintkezési felületeiről” addig, a 2010-es éveket megelőzően, szinte egyáltalán nem voltak szakmai viták, ahogy az irodalom ún. társadalmi szerepéről sem, de arról sem, mely értékszemléletek és világnézetek lennének egyáltalán összeegyeztethetőek az irodalmi, esztétikai értékekkel (vagy akár egy írószervezet nyilvános arculatával) és melyek nem. Bár az írók közül sokakat egyesített például az, hogy elutasították, illetve az irodalommal összeegyeztethetetlennek tartották az antiszemitizmust, mint azt a 2004-es ún. Döbrentei-affér is példázta (mely affér során a Magyar Írószövetségből kilépők elégtelennek ítélték a választmány azon érvelését Döbrentei Kornél nyilvános antiszemita kijelentései után, hogy az irodalom nem politizál, és ezért „nem kívánja tagjaival szemben a gondolat- és véleményrendőrség szerepét betölteni”, ld. MTI 2004), a szexizmussal, homofóbiával, az egyéb rasszizmusokkal szembeni fellépések jellemzően nem tudtak olyan közösségképző erőként működni, mint amire az antiszemitizmus elleni fellépés 2004-ben képes volt. Az ilyen tematikájú diszkusziókat, vitákat az antipolitikus irodalmi diskurzus jellemzően marginalizálta, nem-fontosként félretette (ahogy a Csapó Csaba-cikk nyomán megindult vita is korán elhalt). Mindez nemcsak azt a szexizmust hagyta meg érintetlenül, ami átjárta az irodalmi intézményrendszert és az irodalmi értékekkel kapcsolatos előfeltevéseket, de, mint az ma már egyre inkább nyilvánvalóvá válik, elmaradt a cigánysággal szembeni rasszizmusok megkérdőjelezése és megvitatása is (lásd a Könyves Magazin lapjain 2022-ben folyó ún. Mamikám-vitát, Márton Joci vitaindító cikkével).

A fentebb tárgyaltak ellenére az „ideológiáktól” hermetikusan elszeparált irodalom képe, amihez az antipolitikus diszkurzus ragaszkodott, a mából visszatekintve egykönnyen válhat a nosztalgia tárgyává. Ha másért nem, például azért, mert több évtized után a hazai irodalmi nyilvánosság szerkezetét újra alapvetően az határozza meg, hogy a benne részvevőknek kényszerűen el kell helyezni magukat az aktuális politikai, kormányzati hatalomtól való távolság spektrumán. Az irodalomnak a nagyrészt a politikai hatalom által alakított intézményrendszerén kívül az irodalom nyilvánosságszerkezete is erőteljes átalakulásban van az internetes fórumok térnyerésének köszönhetően, és egyre több elkeseredett és/vagy rezignált beszámoló lát napvilágot a szépirodalom fokozódó eljelentéktelenedéséről és társadalmi státuszvesztéséről, a piaci logikának való egyre erősödő kitettségéről, vagy az anyagi források sosem látott elapadásáról (l. pl. Schein 2021; Geröcs 2022). Mindezek valamennyire tompítják a jelentőségét annak a máskülönből egyértelmű sikertörténetnek, hogy ma a női szépirodalmi szerzők szakmán

belüli elismertsége és érdekérvényesítési képessége egyértelműen jobb, mint 2014 előtt bármikor. A női szerzők jobb érdekérvényesítési képessége megmutatkozik az általuk jegyezte szépirodalmi publikációk, könyves megjelenések, az általuk elnyert irodalmi díjak és az általuk betöltött lapszerkesztői posztok korábbihoz képest megnövekedett számában és arányában. De megmutatkozik akár abban is, hogy 2020-ban a Szépírók Társaságán belül sikerült egy – igaz, rövid életű – női érdekvédelmi fórumot létrehozniuk, a SZÍN-t, illetve ezen kívül is számtalan informális női közösség működik ma a magyar irodalmi közéletben. Ugyanakkor a nők ezen előretörése egy sokak által krízisben lévőként érzékelt irodalmi intézményrendszeren belül történik meg. Így például az az ún. irodalmi „folyóirat-kultúra”, ami a kortárs magyar irodalom legfőbb fórumát jelentette, a 2010-es évek elejétől kezdve gyorsuló ütemben hanyatlik (Janni 2011; Urfi 2011), és „a klasszikus nagy kiadók tekintélye, identitást adó ereje” is egyre erőteljesebben kérdőjeleződik meg (G. Tóth 2022). Csökken az irodalmat potenciálisan vásárló olvasóközönség is: „A 2005. évi kutatási eredményekhez viszonyítva 12 százalékponttal esett vissza a könyvolvasó felnőttek aránya; 2020-ban a felnőtt magyar lakosság 13%-a olvas rendszeresen (legalább hetente), míg 2005-ben 25%-uk olvasott rendszeresen” (Bernát & Hudácskó 2020, 5). Az irodalom hagyományos fórumainak – folyóiratok, nagyobb könyvkiadók – szerepét egyre inkább az internetes megjelenések, a közösségi médiás fórumokon gyakran kényszerűnek, szerzői önpromóció-robotként érzékelt napi posztolások, az influenszerkultúrába való kényszerű beilleszkedés, illetve a kisebb könyvkiadók és szerzői kiadások felé való elmozdulás veszi át (ld. újfent Schein 2021; Geröcs 2022). Az irodalmi nyilvánosság tere egyre inkább az online térbe helyeződik át, és ott egyre inkább fragmentálódni látszik – azaz amíg korábban egy női szerző vagy feminista értelmező számára az irodalom fontos fórumaira való bejutás jelenthetett kihívást, ma sokkal inkább az egyre csökkenő számú olvasóközönség figyelmének megszerzése a feladat, és ez a figyelem számtalan, szabadon elérhető online platform és tartalom között oszlik meg, ahol egyre nehezebben kiszűrhető, mi a „lényeg”, és mi a „zaj”. Mindenesetre most, a 2020-es években vitathatatlanul a magyar női irodalom robbanását éljük: míg az 1970-es évektől a 2000-es évek végéig a női szerzők által elnyert szépirodalmi díjak százalékos aránya 14-15% körül stagnált, a női szerzők által elnyert szépirodalmi díjak aránya 2021-ben ugrásszerűen megemelkedett 39.39 százalékra, ezt követően 2022-ben 29.55 százalék, 2023-ban pedig 31.82 százalék volt; 2021-ben az öt legfontosabb magyarországi szépirodalmi kiadó által kiadott kortárs magyar szépirodalmi könyvek 26.67 százalékát írta női szerző, 2022-ben 36.08 százalékát, 2023-ban pedig ez az arány 40.74

százalékra emelkedett (Horváth 2023b). Ha pályámra visszatekintek, leginkább erre a pozitív fejleményre igyekszem gondolni.

Felhasznált irodalom

- Acsády, Judit. 2022. „A hazai feminizmus története iránti érdeklődés megújulása.” *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris e-Folyóirat* 12(1): 100-116.
- Angyalosi, Gergely, Kálmán C. György, Margócsy István és Károlyi Csaba. 2009. „ÉS-KVARTETT – Kukorelly Endre Ezer és 3 című regényéről.” *Élet és Irodalom* 52(27): 27-28.
- Banet-Weiser, Sarah. 2018. *Empowered. Popular Feminism and Popular Misogyny*. Durham, NC: Duke UP.
- Barát, Erzsébet, Pataki Kinga és Pócs Kata Rita. 2004. „Gyűlölködni szabad (?) A magyar sajtó a feminizmusról és a feministákról.” *Médiakutató* 5(1): 41-58.
- Bernát, Anikó, és Hudácskó Szilvia. 2020. „Könyvolvasási és könyvvásárlási szokások.” Tarki.hu. 2024.10.31. https://mkke.hu/mediatar/fajlok/tarki_olvasas2020_tanulmany2
- Csapó Csaba. 2001. "Mi a meleg irodalom és irodalomkritika?" *Élet és Irodalom* 45(13): 15-16.
- Dobos, István. 2000. „A kortárs magyar irodalomtudomány és kritika hatástörténeti távlatból.” In *In honorem Tamás Attila*. Görömbei András (szerk.), 430-453. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Fuchs, Anna. 2009. „Feminista félelem a szabadságtól.” *Élet és Irodalom* 52(22): 17.
- Gerőcs, Péter. 2022. „Én és az irodalom.” *Élet és Irodalom* 66(23) <https://www.es.hu/cikk/2022-06-10/gerocs-peter/en-es-az-irodalom.html>
- Ging, Debbie. 2019. „Alphas, Betas, and Incels: Theorizing the Masculinities of the Manosphere.” *Men and Masculinities* 22(4): 638-657.
- Greenhouse, Linda. 2012. „Challenging 'He Said, She Said' Journalism”. Nieman Reports, 2024. 10. 29. <https://niemanreports.org/articles/challenging-he-said-she-said-journalism/>

- G. Tóth, Ilda. 2022. „Besokallt az illatgyertya-irodalomtól, maga adta ki és árulja a kötetét – ami így jobban fogy – Interjú Szálinger Balázssal.” *Forbes.hu*. 2024. 10. 29. <https://forbes.hu/uzlet/szalinge-kiado-irodalom-interju/>
- Horváth, Györgyi. 2013. „Antipolitika a magyar irodalomtudományban a ’90-es években.” *Literatura* 39(3): 230-241.
- Horváth, Györgyi. 2014. *Utazó elméletek*. Budapest: Balassi.
- Horváth, Györgyi. 2023a. „Feminizmus az ÉS-ben”. [Konferenciaelőadás.] NYIM18 Konferencia: Át/változások. Szegedi Tudományegyetem, 2023. szeptember 22-23. Programfüzet. 2024. 10. 29. http://gender.ieas-szeged.hu/wp-content/uploads/2023/09/NYIM18ProgramFuzet_belső.pdf
- Horváth, Györgyi. 2023b. „Egyre több a női szerzőségű könyv, a díjak alig győzik követni.” *Könyves Magazin*. 2024. 10. 31. https://konyvesmagazin.hu/nagy/szin_dijmonitoring_noi_szerzok_horvath_gyorgyi.html
- Janni, Ildikó. 2011. „Hol van már a Nyugat...” *Veszprémi Hírlap* 2024. 10. 29. <https://vehir.hu/cikk/10340-hol-van-mar-a-nyugat>
- Kádár, Judit. 2003. „Miért nincs, ha van. A kortárs nyugati feminista irodalomkritika hatása Magyarországon.” *Beszélő* 8(11): 100-107.
- Kérchy, Anna, és Koller Nóra. 2007. „Kisasszonyok, vadmacskák, kékharisnyák: Az író nő pozicionálása a mai magyar médiában.” In *A nő helye a magyar nyelvhasználatban*. Barát Erzsébet, és Sándor Klára (szerk), 53-66. Szeged: JATE Press.
- Kováts, Eszter, és Pető Andrea 2017. „Anti-gender discourse in Hungary: A discourse without a movement?”. In *Anti-Gender Campaigns in Europe: Mobilizing against Equality*. Kuhar, Roman, and Paternotte, David (eds.), 117-132. Lanham, MY: Rowman & Littlefield.
- Márton, Joci. 2022. „Háy János regénye nem a romák hangját képviseli.” *Könyves Magazin*, 2024. okt. 29. https://konyvesmagazin.hu/nagy/hay_janos_mamikam_marton_joci.html
- Milbacher, Róbert. 2021. „A magas irodalom lektűrösödéséről.” *Élet és Irodalom* 65(27) <https://www.es.hu/cikk/2021-07-09/milbacher-robert/a-magas-irodalom-lekturosodeserol.html>

- MTI. (2004). „Nem határolódott el Döbrenteitől az Írószövetség.” *Index.hu*. 2024. 10. 29. <https://index.hu/kultur/pol/mi0302/>
- Radnóti, Sándor. 1994. „Műelemzés és műbíráló, szigor és szolgálat.” *Alföld* 45(2): 34-42.
- Radnóti Sándor. 2001. "Adaptáció". *Élet és Irodalom* 45(16): 14.
- Sántha, József. 2008. „Atlasz kisasszony sírámai (Kiss Judit Ágnes: nincs új üzenet).” *Jelenkor* 51(2): 221-224.
- Schein, Gábor. 2021. „Az irodalmi mező a 90-es években.” *Kalligram* 30(6): 79-91.
- Szilágyi, Gyula. 2010. „A harmadik nem.” *Élet és Irodalom* 54(40): 10.
- Takáts, József. 2004. „Irodalmi folyóiratok kortárs kánonai.” *Litera* 2004. június 25.
- Tóth, Andrea. 2017. „A ridikül-vita. Szexizmus, élet, irodalom.” *Prae.hu* 2017. május 13.
- Urfi, Péter. 2011. „A művészeti folyóiratok kivézetése – Lapjaik meg vannak számlálva”. *Magyar Narancs*. 2024. 10. 29. https://magyarnarancs.hu/konyv/a_muveszeti_folyoiratok_kivezettetese_-_lapjaik_meg_vannak_szamlalva-77110